

**Костицький В.В., доктор юридичних наук, член-кореспондент
Національної академії правових наук України, професор.**

**Десять тез про юридичну відповідальність за екологічні
правопорушення**

(Третя «опора» міжнародно-правового екологічного імперативу).

У статті розглядаються поняття та види екологічних правопорушень як підстави юридичної відповідальності, аналізуються зміст дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової, кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення, а також ставиться питання про виокремлення конституційної та міжнародно-правової відповідальності у системі охорони довкілля. Інститут юридичної відповідальності досліджується як складова забезпечення реалізації державної екологічної політики поряд із адміністративним забезпеченням та економіко-правовим механізмом охорони навколишнього природного середовища у контексті розгляду охорони довкілля у якості спільного обов'язку держави, громадянського суспільства та особи.

Врахування сучасних особливостей взаємодії суспільства і природи вимагає розглядати політику у сфері охорони довкілля не тільки в Арістотелівському трактуванні як вчення про державу і владу, а й як практичне управління життям суспільства (функціональний Платонівський підхід) та систему програмних установок, принципів і норм регулювання життя суспільства і суспільних відносин. Екологічна політика, таким чином, стає сукупністю засобів впливу держави та інших політичних інститутів на систему “суспільство – природа” з метою своєчасного вирішення протиріч, що виникають у ній, забезпечення сприятливого для життя людини і суспільства навколишнього природного середовища та екологічної безпеки для нинішнього і майбутніх поколінь, сферою реалізації екологічної функції держави.

Екологічна функція держави, вперше поняття якої було сформульоване ще радянською наукою екологічного права, зокрема О.С.Колбасовим та Ю.С.Шемшученком, не є її постійним супутником. Виникнення екологічної функції держави пов'язане з поглибленням протиріч між суспільством і природою та необхідністю розширення державно-правового втручання у сферу відносин з охорони довкілля. Особливістю екологічної функції держави є те,

що за своїм змістом вона належить до сфери екологічних відносин, а за формою – до системи правового регулювання суспільних відносин.

Основою реалізації екологічної функції держави є економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища (економіко-правовий механізм охорони довкілля), спрямований на реалізацію таких стратегічних цілей: створення системи екологічного права; формування ефективної системи управління екологічним розвитком; побудова соціально та екологічно орієнтованої економіки; формування екологічної свідомості людей, що, на нашу думку, забезпечує перехід суспільства на шлях сталого розвитку¹.

Насамперед, зауважимо, що екологічне право як галузь права незалежної України розвивалося і розвивається на базі науки екологічного права, перш за все, теоретичних розробок українських вчених. У 70-х роках нас було так мало, що не тільки в рамках України, але й на теренах СРСР ми знали один одного особисто та підтримували дружні особисті стосунки, в центрі яких стояли О.С.Колбасов, Краснов М.І., Козирь М.І. (три «К», як їх по-доброму усі називали «за очі»), Ю.С.Шемшученко, В.В.Петров, а окрім них – уже і маститі вчені, і початківці - В.І.Андрейцев, В.В. Костицький, С.М.Кравченко, Н.М. Красилич, Н.Р.Малишева, М.І.Малишко, В.Л.Мунтян, З.А.Павлович, В.К.Попов, В.І.Семчик, Н.І.Тітова, а також представники радянської школи екологічного права з інших союзних республік –М.М.Брінчук, С.О.Боголюбов, Г.Бистров (Росія, Москва), М.М.Сторожев (Білорусія, Мінськ), С.Б.Байсалов (Казахстан, Алма-Ата), В.Яковлев (Молдова) та інших.

Отже, **екологічне право** – це комплексна галузь права, яка регулює правові відносини у сфері охорони природи, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, тобто відносини, пов'язані з охороною довкілля у цілому, охороною та використанням природних ресурсів та охороною життя і здоров'я людини у зв'язку із негайним впливом

¹Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). – К., 2003. – 772 с.

людської діяльності на довкілля з метою забезпечення збалансованого сталого розвитку в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Вирішення екологічних проблем неможливе без чіткого визначення місця і ролі економічних інтересів людей, їх синхронізації з екологічними імперативами, а також формування еколого-правової культури перш за все осіб, зайнятих в управлінні та виробництві². Тому на порядок дня висувається питання узгодження капіталомістких та невивідних товаровиробнику вимог екологічної безпеки та охорони довкілля з об'єктивними економічними закономірностями, які вимагають вкладати кошти лише в те, що дає прибуток та надприбуток.

Очевидно, що стосовно України перспективним є визначення нової ролі держави за умов загострення екологічних проблем її розвитку. В цьому контексті важливою є відмова від повного усунення або подальшого послаблення регулюючого впливу держави щодо реалізації нею екологічної функції як одного із напрямків діяльності держави³ з метою охорони та збереження довкілля для нинішнього і майбутніх поколінь.

Останнє десятиліття показало, що відкидати адміністративні можливості у цій сфері передчасно. Без ефективного управління, адміністративного контролю і впливу неефективно працюють і економічні важелі забезпечення екологічних вимог у господарській діяльності. Тому в основу здійснення екологічної стратегії в сучасних умовах слід покласти ефективний економіко-правовий механізм охорони довкілля, побудований на взаємодії адміністративних та економічних засобів вирішення екологічних проблем і забезпечення сталого розвитку.⁴

Завдання правового регулювання у цьому контексті має полягати насамперед у тому, щоб допомогти розв'язати конфлікт економічних та екологічних інтересів, зробивши екологічно некоректну діяльність невивідною

² Див.: *Костицький В.* Програмне забезпечення безперервної еколого-правової підготовки інженерних кадрів // Радянське право. – 1989. – №10. – С.61-62; *Кучерявий В., Костицький В.* Еколого-правова підготовка інженерного корпусу // Радянське право. – 1989. – №1. – С.22-25.

³ Див.: *Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 1. Теория государства/ Под ред. М.Н. Марченко.* – М.: “Зерцало”, 1998. – С.203-204.

⁴ Див.: *Організаційно-правовий механізм регулювання в галузі охорони довкілля.* – К.: ІЗП і ПЕ, 1997.

також і економічно, а дотримання екологічних вимог у господарській діяльності економічно вигідним. Такий підхід має стати основою екологічної політики держави як системи намірів, програм та засобів їх реалізації з метою досягнення цілей охорони навколишнього природного середовища⁵.

Відправні положення щодо змісту та спрямованості державної екологічної політики України містяться у базовому законодавчому акті, присвяченому питанням охорони довкілля, – у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р. Цим Законом встановлено, що Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захист життя і здоров’я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Разом з тим, сьогодні ми стали свідками необхідності усвідомлення розширення використання традиційних методів охорони довкілля та реалізації екологічної функції держави. Мова зараз йде про забуту «третю опору» для системи охорони довкілля, якою є інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. Саме цьому інституту, на сьогоднішній день використовуваному неефективно, поряд з методами економічного стимулювання, фінансування охорони довкілля, справляння екологічних податків, а також адміністративного регулювання належить значне місце як важливому інституту екологічного права у забезпеченні охорони навколишнього природного середовища.

Інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення притаманні проблеми, які характеризують юридичну відповідальність взагалі. Передусім, мова йде про те, що у суспільстві порушується принцип

⁵ Див.: Там само. – С.176-177.

невідворотності юридичної відповідальності, яка перестає бути рівною мірою для усіх, що підриває устої права як суспільного феномену.

Не вдаючись до теоретичної дискусії з приводу суті юридичної відповідальності, що було вже зроблено у працях таких авторів як В.І.Андрейцев, С.М.Кравченко, В.Л.Мунтян, Б.Г. Розовський, Н.І.Тітова, Ю.С. Шемшученко⁶, які не втратили своєї актуальності, виділимо 10 тез, які ілюструють сучасні теоретико-правові проблеми функціонування юридичної відповідальності за екологічні правопорушення як інституту екологічного права та однієї із трьох «опор» (поряд з економіко-правовим механізмом та адміністративним регулюванням) реалізації екологічної функції держави.

1. Зазначимо, що юридична відповідальність за екологічні правопорушення – це застосування передбачених законом засобів впливу до порушників законодавства про охорону довкілля.

Інститут юридичної відповідальності займає особливе місце в системі економіко-правового механізму охорони довкілля, оскільки взаємопов'язаний з усіма його підсистемами⁷.

Залишаючись інститутом екологічного права, юридична відповідальність включається як вид діяльності по застосуванню санкцій до порушників еколого-правових норм усіх елементів інституційної системи, а як їх функція – функціональної підсистеми. Значний інтерес становить дослідження застосування інституту юридичної відповідальності судами, що, на нашу думку, є предметом окремого дослідження.

Юридична відповідальність виступає у формі екологічних санкцій, визначених законодавством. Тому такі види санкцій, як штрафи за понадлімітне використання природних ресурсів чи понадлімітне забруднення довкілля, є складовими економіко-правового механізму охорони навколишнього

⁶ Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. – К.: Наук. думка, 1989. – 231 с. – Розділ VI; Шемшученко Ю.С., Мунтян В.Л., Розовский Б.Г. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. – К.: Наук. думка, 1978. – 279 с.

⁷ Бориславський Л. Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності. – режим доступу до інформації: <http://www.lawyer.org.ua>

природного середовища і одночасно складовими юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Аналіз інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення дає підстави зробити висновок про, щонайменше, три важливі проблеми, які стоять на заваді його ефективного використання: окрім еколого-правового нігілізму ще ухилення окремих посадових осіб від застосування санкцій щодо порушників, а також слабкість та малозначність цих санкцій. Маються на увазі законодавчі протиріччя, неузгодженості у визначенні певних діянь як правопорушення у Законі “Про охорону навколишнього природного середовища”, Кодексі про адміністративні правопорушення, Кримінальному кодексі України, Законі “Про охорону навколишнього природного середовища” та між Земельним, Лісовим, Водним кодексом, Кодексом про надра, іншими законами. І нарешті, суперечності між Кодексом про адміністративні правопорушення і Кримінальним кодексом України та галузевими законодавчими актами, природоресурсовим законодавством у цілому.

На нашу думку, інститут юридичної відповідальності слід надалі вдосконалювати шляхом розширення санкцій майнового характеру, оскільки кримінально-правова репресія, навіть смертна кара не забезпечують підвищення ефективності юридичної відповідальності у демократичному суспільстві⁸.

2. Інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, з одного боку, є складовою системи екологічного права, а з другого, – поєднує її з інституційною та функціональною підставами економіко-правового механізму охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, оскільки застосування заходів адміністративного впливу, відшкодування заподіяної шкоди (забруднювач платить), притягнення до кримінальної відповідальності за екологічні злочини є однією зі складових повноважень ряду органів управління, формою реалізації їх компетенції у цій сфері і викликає значний науковий інтерес.

⁸ Костицький В. Проблеми смертної карі в Україні // Право України. – 1997. – №3. – С.26-28.

До екологічних правопорушень належать порушення в галузі природокористування, відтворення природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища.

В науковій літературі на сьогодні фактично сформоване усталене розуміння поняття “екологічне правопорушення”. Відомі українські вчені Гетьман А.П. і Шульга М.В, наприклад, екологічним правопорушенням визнають “винну, протиправну дію (бездіяльність), що порушує встановлений державою правопорядок, права і обов’язки громадян і організацій у сфері раціонального використання природних ресурсів, їх відтворення і охорони навколишнього природного середовища, за вчинення якої законом передбачена юридична відповідальність”.⁹

Російський юрист-еколог Бринчук М.М. визначає екологічне правопорушення як “протиправне, як правило, винне діяння (дію чи бездіяльність), яке вчиняється праводієздатним суб’єктом, що завдає екологічної шкоди чи створює реальну загрозу завдання такої шкоди, або порушує інші правила і законні інтереси суб’єктів екологічного права”.¹⁰

Чинним законодавством, зокрема Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”, екологічне правопорушення поряд з екологічним злочином виділено як окреме самостійне правопорушення. Виділення екологічного правопорушення в окремий вид правопорушення дозволяє представити його у єдності трьох ознак – екологічної спрямованості, екологічної небезпеки та екологічної протиправності¹¹.

Видове розмаїття екологічних правопорушень обумовлюється законодавчим закріпленням розгалуженої системи екологічних вимог, які включають вимоги щодо екологічної безпеки, раціонального природокористування, охорони навколишнього природного середовища. В галузі використання природних ресурсів, зокрема, в їх складі можна виділити

⁹ Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України: Підручник. – Харків.: Право, 2005. – режим доступу до інформації: <http://ebk.net.ua>

¹⁰ Бринчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юристь, 2004. – С. 354.

¹¹ Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України: Підручник. – Харків.: Право, 2005. – режим доступу до інформації: <http://ebk.net.ua>

лісові, земельні, атмосферно-повітряні, фауністичні, флористичні, гірничі та інші екологічні правопорушення. В галузі охорони навколишнього природного середовища виділяють порушення природоохоронних вимог на стадії прийняття рішень, порушення вимог в процесі здійснення господарської та іншої діяльності, порушення вимог охорони об'єктів природокористування, що підлягають особливій охороні. В галузі екологічної безпеки екологічними правопорушеннями є невиконання заходів щодо попередження виникнення та ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій, порушення вимог екологічної безпеки в процесі здійснення господарської та інших видів діяльності.

Слід зазначити, що перелік екологічних правопорушень досить широкий. В узагальненій формі перелік екологічних правопорушень сформульований і закріплений у ст. 68 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”. Такими, зокрема, є: порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушення норм екологічної безпеки; порушення вимог законодавства України при проведенні екологічної експертизи, в тому числі поданні завідомо неправдивого експертного висновку; невиконання вимог державної екологічної експертизи; фінансування, будівництво і впровадження у виробництво нових технологій і устаткування без позитивного висновку державної екологічної експертизи; порушення екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; перевищення лімітів та порушенні інших вимог використання природних ресурсів; самовільне спеціальне використанні природних ресурсів; порушення строків внесення зборів за використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища; невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;

невиконання розпоряджень органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, та вчиненні опору їх представникам; порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних радіоактивних речовин та відходів; невиконання вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України; відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення, у приховуванні випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікації відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення; приниження честі і гідності працівників, які здійснюють контроль в галузі охорони навколишнього природного середовища, посягання на їх життя і здоров'я; порушення природоохоронних вимог під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами.

Водночас законодавством (зокрема, галузевим екологічним законодавством) можуть бути встановлені й інші види екологічних правопорушень.

За своєю внутрішньою структурою екологічне правопорушення складається з об'єкта, суб'єкта, об'єктивної і суб'єктивної сторін (правда, В.І.Андрейцев склад екологічного правопорушення зводить виключно до предмету посягання і екологічних правовідносин, окремо виділяючи в структурі екологічного правопорушення такі складових елементів як суб'єкт екологічного правопорушення, об'єктивні ознаки екологічного правопорушення, суб'єктивні ознаки та об'єкти посягання.¹²⁾

¹² Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. – К.: Вен турі, 1996. – С. 192.

Об'єктом екологічного правопорушення є суспільні відносини, на які таке правопорушення посягає і своїм наслідком має завдання шкоди. Можна говорити про об'єкт екологічного правопорушення у «вузькому» екологічному розумінні як екологічні правовідносини, на які посягає правопорушення, або у «широкому» розумінні як суспільні відносини у цілому, враховуючи, що предметом правового регулювання екологічного права є відносини у галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального природокористування та охорона життя і здоров'я людей.

Складовими елементами об'єктивної сторони екологічного правопорушення прийнято вважати:

протиправність поведінки (погіршення або невиконання вимог екологічного законодавства);

заподіяння або наявність реальної загрози завдання екологічної шкоди чи порушення законних прав суб'єктів екологічного права;

причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою особи і заподіяною шкодою.

Суб'єктом екологічного правопорушення є юридичні та фізичні особи. Окремо виділяються посадові особи та іноземні юридичні і фізичні особи, що вчинили екологічне правопорушення на території України. Крім того, виділяють так званого спеціального суб'єкта, представленого особою, що наділена спеціальними правами і обов'язками в галузі довкілля. Як правило, склад суб'єктів екологічного правопорушення структурується в залежності від виду екологічного правопорушення та відповідно виду юридичної відповідальності, що застосовується щодо кокетного виду правопорушення – дисциплінарної, кримінальної, адміністративної чи цивільно-правової.

Суб'єктивна сторона екологічного правопорушення характеризується виною, під якою, як зазначає М.М.Бринчук, слід розуміти “психічне відношення правопорушника до своєї протиправної поведінки, яка може проявлятися в дії чи бездіяльності”¹³. Вина, у свою чергу, може бути у формі

¹³ Бринчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юристь, 2004. – С. 355.

умислу (прямого чи опосередкованого) чи необережності (самонадійності чи недбалості).

Зазначені вище елементи (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона правопорушення, мотиви і цілі його вчинення) разом утворюють склад екологічного правопорушення, наявність якого дає підстави для притягнення винних у скоєнні цього правопорушення до юридичної відповідальності.

Екологічні правопорушення тягнуть за собою юридичну відповідальність винних суб'єктів за винятком випадків, коли чинним законодавством не передбачено звільнення правопорушника від відповідальності.

Вчинення екологічного правопорушення є фактично єдиною підставою для юридичної відповідальності. Але неодмінною умовою для цього повинна бути також наявність у законі прямої вказівки про застосування відповідних заходів впливу до правопорушника, тобто правовою підставою відповідальності є правові норми, які закріплюють у галузі екології санкції за недотримання або порушення цих обов'язків.

3. В основі класифікації юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства лежить характер санкції, яка застосовується за вчинення правопорушення. Відповідно до цього критерію, відповідальність поділяється на: кримінальну, дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну.

Сьогодні вчені також виділяють такі види відповідальності за екологічні правопорушення, як конституційна¹⁴ та еколого-правова. Якщо конституційна відповідальність полягає у застосуванні норм Конституції України щодо державних органів та поєднується з політичною відповідальністю суб'єктів політичного процесу, то еколого-правова відповідальність зводиться до застосування санкцій, пов'язаних з обмеження природокористування.

Формування інституту конституційної відповідальності за екологічні правопорушення відбувається в умовах теоретичних дискусій навколо

¹⁴ Бориславський Л. Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності. – режим доступу до інформації: <http://www.lawyer.org.ua>

інституту конституційної відповідальності як такого, щодо концептуальних засад якого на сьогодні не існує однозначної думки в науковому середовищі. В сучасних дослідженнях можна зустріти, зокрема, розгляд конституційної відповідальності з точки зору правової охорони Конституції України, або ж як відповідальність влади за стан законності у правотворчій і правозастосовчій діяльності державного апарату і його представників, як охоронне правове відношення, яке має відображення у застосуванні певних, встановлених державою санкцій, чи як відповідальність органів державної влади, в тому числі органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб за порушення Конституції України і законів України, які регулюють конституційно-правові відносини.¹⁵

Отже, суб'єктами конституційної відповідальності можуть бути держава у цілому, державні органи, посадові чи службові особи, але не всі, а тільки призначені на посади відповідно до Конституції України, у тому числі і посадові та службові особи, про яких у Конституції України не згадується, але ці особи були призначені за результатами виборів та домовленостями між політичними партіями в особі фракцій та депутатських груп.

Останнє твердження, на нашу думку, є підставою для обґрунтування розмежування конституційної (у чистому вигляді) та інших видів юридичної відповідальності, у зв'язку із чим можна підтримати позицію Л.Бориславського, який пропонує конституційну відповідальність розглядати як “самостійний вид юридичної відповідальності, коли настання несприятливих наслідків для суб'єктів конституційної відповідальності, спрямоване перш за все на захист Конституції України і законів України, які регулюють конституційно-правові відносини”.¹⁶ З такого визначення напрошується логічний висновок, згідно з яким підставою конституційної відповідальності є вчинення конституційного правопорушення. Таким, у свою чергу, може вважатися пряме порушення конституційно-правової заборони, або ж невиконання функцій, завдань,

¹⁵ Бориславський Л. Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності. – режим доступу до інформації: <http://www.lawyer.org.ua>

¹⁶ Бориславський Л. Конституційна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності. – режим доступу до інформації: <http://www.lawyer.org.ua>

обов'язків, покладених конституційно-правовою нормою на суб'єктів конституційно-правових відносин.

В контексті конституційної відповідальності за екологічні правопорушення можна говорити про відповідальність за порушення відповідними суб'єктами норм Конституції України прав людини і громадянина – зокрема: права кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону (ст. 13); права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), права на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), права вільного доступу до інформації про стан довкілля та на її поширення (ст. 50).

В адміністративному, кримінальному, цивільному та трудовому законодавстві не встановлена відповідальність за невиконання державою обов'язків відповідно до статті 3 Конституції України, за якою права і свободи громадян визначають зміст і обов'язки держави. Державним органом, на який покладено обов'язок забезпечувати реалізацію Орхуської Конвенції про доступ до екологічної інформації є Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Тому відповідальність за порушення права на екологічну інформацію з конституційної та політичної відповідальності більшості або політичної партії, яка делегувала на посаду Міністра охорони навколишнього природного середовища України, може трансформуватися в дисциплінарну, адміністративну чи кримінальну відповідальність посадових осіб Міністерства. Зрозуміло, що суб'єктами конституційної відповідальності можуть лише Міністри, їх заступники, можливо керівники служб, департаментів, призначені на посади за так званими партійними квотами або за домовленостями партій, що складають коаліцію.

За порушення права громадян користуватися природними об'єктами власності Українського народу конституційна відповідальність може наступати у випадку ухвалення рішень, у тому числі нормативно-правових актів у галузі охорони довкілля, які перешкоджають реалізації цього права. Така відповідальність може бути також обумовлена зловживанням повноваженнями,

або ж невжиттям державними органами відповідних заходів та неприйняттям екологічно-значимих рішень (якщо цим порушуються відповідне право особи) з боку державних органів, наприклад, щодо визначення засад використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку виключно законами України (ст. 92), повноваження щодо забезпечення проведення політики у сферах охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (ст. 116), повноваження щодо прийняття рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану (ст. 106), повноваження щодо нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (ст. 121), повноваження щодо розроблення, затвердження та реалізації програм Автономної Республіки Крим з питань раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм, а також ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях (ст. 138).

Конституційна відповідальність також може наступати за порушення встановлених імперативів, зокрема, зобов'язання держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, (ст. 16), заборони щодо використання власності у спосіб, який призводить би до погіршення екологічної ситуації і природні якості землі (ст. 41), заборони щодо засекречення інформації про стан довкілля (ст. 50), заборони щодо заподіяння шкоди природі (ст. 66); зобов'язання щодо відшкодування завданих збитків природі (ст. 66).

В подальшому зазначені права, повноваження тощо розвиваються і конкретизуються в актах законодавства – кодексах, законах. Базовим тут, наприклад, є Закон України “Про охорону навколишнього природного

середовища”, який визначає право власності на природні ресурси, екологічні права та обов’язки громадян, повноваження рад, органів управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, заходи щодо забезпечення екологічної безпеки тощо.

Настання конституційної відповідальності у випадку, наприклад, виникнення такого правопорушення як порушення законодавчих вимог щодо екологічних нормативів можна розглядати стосовно суб’єктів конституційно-правових відносин, до повноважень яких належить розробка таких нормативів та здійснення контролю за їх дотриманням, у разі невиконання цими суб’єктами зазначених повноважень, що несе загрозу екологічній безпеці. За такої постановки проблеми доречно ставити питання про логічність послідовних причинно-наслідкових зв’язків між елементами єдиного ланцюга – “запровадження екологічного нормативу – контроль за дотриманням екологічного нормативу – гарантії права громадян на екологічну безпеку”.

І ще одне зауваження. Захист порушених екологічних прав може відбуватися у порядку адміністративного або конституційного судочинства у залежності від юридичної сили нормативного правового акту, який порушує екологічні права і свободи людини. В інших випадках справа може розглядатися у порядку цивільного чи кримінального судочинства або дисциплінарного провадження. Відповідно, впливає, що за аналізовані порушення будуть застосовуватися дисциплінарні, майнові, адміністративні або кримінально-правові санкції. Тому логічне запитання: чи передбачає конституційна відповідальність конституційно-правові санкції і хто може їх застосувати.

З огляду на характер екологічного правопорушення, вчиненого тим чи іншим суб’єктом конституційно-правових відносин, стосовно таких можуть наступати різні види конституційної відповідальності – від відставки конкретної посадової особи (у разі вчинення правопорушення конкретною посадовою особою або ж конкретним органом влади чи управління) до політичної відповідальності (наприклад, законодавця у разі його дій або

бездіяльності, наслідком яких може бути порушення конституційних прав громадян на безпеку довкілля тощо).

Застосування таких санкцій може мати і позасудовий порядок. Відставка посадової особи може бути як результатом звільнення, так і шляхом подання заяви про відставку на вимогу партії, фракції у Верховній Раді України, комітету Верховної Ради України. Конституційна відповідальність може також полягати у недовірі до Уряду за рішенням Парламенту або прийнятті рішення про розпуск Парламенту та дострокові вибори. Конституційна відповідальність за екологічні правопорушення може застосовуватися незалежно від інших видів юридичної відповідальності.

Таким чином, конституційна відповідальність сьогодні – не тільки теоретична конструкція, а конкретна наукова і практична юридична проблема, яка потребує свого подальшого обґрунтування і законодавчого вирішення.

4. У сучасних конституціях охорона довкілля розглядається як взаємний обов'язок особи і держави. Праву на екологічно чисте довкілля відповідає конституційне закріплення відповідних обов'язків громадян. Конституція Естонії від 28 червня 1992 р. передбачає обов'язок громадян компенсувати шкоду, завдану навколишньому середовищу, і встановлює обов'язок кожного дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища (ст. 53). Винісши у преамбулу Конституції наміри спільно захищати і розвивати успадковане природне багатство громадян Чеської Республіки, в Богемії, Моравії та Сілезії, які не є суб'єктами унітарної держави, а етнічними територіями, автори Конституції таким чином розділили обов'язок здійснення екологічної функції між державою і громадянським суспільством.

Такі положення закріплені прямо або опосередковано конституціями Австрії, Македонії, Молдови, Португалії, Словенії, Угорщини, України. Обов'язок кожного охороняти природне середовище проголошують конституції Республіки Беларусь, Македонії, Молдови, Російської Федерації, Словенії, Узбекистану. Конституція Республіки Польща обов'язок охороняти природне середовище встановлює тільки щодо громадян (ст. 72).

Тому можемо говорити про моральну відповідальність особи і соціуму, юридичну відповідальність особи та інститутів громадянського суспільства у системі охорони довкілля.

Зазначимо, що суб'єктами моральної відповідальності у системі охорони довкілля є громадські організації, політичні партії, професійні об'єднання, інтелектуальна духовна та політична еліта.

Підставами моральної відповідальності тут можна назвати еколого-правовий нігілізм, відхід від екологічно-значимої діяльності представників руху «зелених», які вийшли на арену суспільно-політичного життя завдяки участі в громадському екологічному русі та інш.

5. Екологічні злочини (злочини проти довкілля) – передбачені кримінальним законом суспільно-небезпечні діяння, які посягають на право громадян і суспільства на екологічну безпеку, на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище, встановлений порядок використання природних ресурсів.

Під довкіллям, у тому числі і у кримінально-правовому контексті, слід розуміти середовище, яке оточує людину, є доступним і придатним для перебування людини. Поняття довкілля закріплене у Конституції України. Синонімом цього терміна може бути поняття “навколишнє природне середовище”. Довкілля включає як природне середовище, так і створене людиною середовище для її життя (урбанізовані території, агломерації). Природне середовище, у свою чергу, об'єднує як незайману, так і рукотворну природу (лісонасадження, парки, водосховища, ставки).

Екологічною безпекою є стан захищеності довкілля від порушення екологічної рівноваги внаслідок використання природних ресурсів або забруднення навколишнього середовища, що передбачає упередження (недопущення) виснаження і знищення природних ресурсів, захворювання та смертність людей. Система заходів з екологічної безпеки встановлена Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” і передбачає: екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції,

введення в дію та експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів (ст. 51); охорону навколишнього природного середовища при застосуванні засобів захисту рослин, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52); охорону навколишнього природного середовища від неконтрольованого та шкідливого біологічного впливу (ст. 53); охорону навколишнього природного середовища від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення (ст. 54); охорону навколишнього природного середовища від забруднення відходами (ст. 55); екологічну безпеку транспортних засобів (ст. 56); додержання вимог екологічної безпеки при проведенні наукових досліджень, впровадженні відкриттів, винаходів, застосуванні нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем (ст. 57); вимоги екологічної безпеки щодо військових оборонних об'єктів та військової діяльності (ст. 58); екологічні вимоги при розміщенні і розвитку населених пунктів (ст. 59).

Об'єктом екологічних злочинів є екологічна безпека, життя і здоров'я людей, право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, закріплене у статті 50 Конституції України. Об'єктом злочинного порушення правил екологічної безпеки є суспільні відносини в галузі захисту життя і здоров'я людей та забезпечення стану довкілля, придатного і безпечного для життя і здоров'я, збереження екологічної рівноваги шляхом нормування і лімітування використання природних ресурсів і негативних впливів на навколишнє природне середовище¹⁷.

Предметом злочинів проти довкілля і порушення правил екологічної безпеки, зокрема, є об'єкти природи як незайманої, так і рукотворної (земельні, водні, лісові ресурси, тваринний і рослинний світ, надра, об'єкти природно-заповідного фонду, атмосферне повітря), а також оточуюче людину середовище (урбанізовані території, агломерації), продукти харчування і тваринні корми.

¹⁷ Коментар до ст.236 у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України. – Т.2. – К.: “Форум”, 2001. – 944 с.

Об'єктивна сторона екологічних злочинів у цілому і злочинного порушення правил екологічної безпеки, зокрема, охоплює суспільно небезпечні діяння (дії чи бездіяльність), які призводять до порушення екологічного балансу у довкіллі, порушують встановлений порядок використання природних ресурсів, нормативи екологічної безпеки. Об'єктивна сторона злочинного порушення правил екологічної безпеки включає вчинення діянь (дій чи бездіяльності), які полягають у порушенні порядку проведення екологічної експертизи, завідомо неправдивих висновках останньої або ігноруванні цих висновків працівниками відповідних підприємств, установ і організацій та посадових осіб, а також у порушенні порядку визначення екологічних нормативів (обсягів і лімітів) використання природних ресурсів і забруднення довкілля посадовими особами, на які покладено ці обов'язки. Об'єктивна сторона порушення правил екологічної безпеки охоплює також порушення порядку видачі дозволів на використання природних ресурсів та на забруднення довкілля або порушення встановлених екологічних нормативів, у тому числі і наведених у дозволах, з боку фізичних або юридичних осіб.

Особливістю застосування кримінальної відповідальності за екологічні злочини є її поширення виключно на фізичних осіб. Крім того, вона застосовується виключно судом.

Суб'єктом злочинів проти довкілля є, здебільшого, посадові особи, а також працівники підприємств, установ і організацій, на яких покладені певні обов'язки (проведення екологічної експертизи, виконання (врахування в роботі) висновків екологічної експертизи, визначення екологічних нормативів чи видача дозволів на використання природних ресурсів та на забруднення довкілля, контроль за дотриманням встановлених екологічних нормативів, у тому числі визначених у дозволах на використання природних ресурсів та забруднення довкілля). Фізична особа є суб'єктом екологічного злочину у випадках, прямо зазначених у кримінальному законі. Фізична особа може бути суб'єктом злочину, визначеного статтею 236 Кримінального кодексу України, за порушення правил екологічної безпеки, якщо вона займається

підприємницькою діяльністю без реєстрації юридичної особи або у випадках екологічних аварій і катастроф, які сталися з вини фізичних осіб.

Суб'єктивна сторона злочинів проти довкілля може характеризуватися або умисною або необережною виною. Мотиви і мета деяких злочинів не мають значення для кваліфікації злочинних діянь (наприклад, знищення чи пошкодження лісових масивів і зелених насаджень). Мотивами екологічних злочинів можуть бути корислива заінтересованість в економії коштів, потрібних на проведення екологічної експертизи та виконання її висновків, або економія затрат, необхідних на врахування екологічних вимог під час проектування, розміщення будівництва, реконструкції, введенні в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів або бажання прискорити вирішення згаданих проблем за рахунок скорочення строків на екологічні витрати і тому подібне.

Більшість складів злочинів проти довкілля передбачає тяжкі наслідки, як, наприклад, загибель людей або створення небезпеки для їхнього життя і здоров'я та захворювання, тривалий простій підприємств, масова загибель об'єктів тваринного світу, знищення і пошкодження рослинного світу, виснаження природних ресурсів, екологічне забруднення значних територій.

Під виснаженням природних ресурсів слід розуміти або нераціональне використання природних ресурсів, що призвело до зниження їх продуктивності (земель, лісів, рибних запасів), або невідповідності доступних запасів ресурсів і безпечних умов їх використання, зменшення стоку поверхневих вод чи скорочення запасів підземних вод. Масове знищення тваринного або рослинного світу означає:

приведення у непридатний стан рослин на великих площах, у великому розмірі або на значну суму;

приведення у непридатний або в частково непридатний стан угідь;

знищення або приведення у непридатний стан або у часткову непридатність урожаю сільськогосподарських рослин у великій кількості або на значну суму;

знищення тварин;

знищення засобів сільськогосподарського виробництва: посівного матеріалу, земель, насаджень;

знищення та отруєння риби.

Пленум Верховного Суду України роз'яснює, що відповідальність настає як тоді, коли забруднення призвело до захворювання людей (одного або кількох чоловік), масового знищення об'єктів тваринного і рослинного світу (наприклад, до загибелі значної кількості тварин, усієї або більшої частини риби у водоймищі або на значній його площі, великої кількості цінних порід риби, інших об'єктів тваринного світу, до знищення або пошкодження посівів, рослин на значних площах угідь), так і тоді, коли розмір завданої шкоди, розрахований на основі відповідних нормативних актів, затверджених в установленому порядку, перевищує 1000 мінімальних розмірів заробітної плати.

Під захворюванням людей треба розуміти захворювання, небезпечні для здоров'я і життя або поєднані із стійкою втратою працездатності, зараження епідемічними або інфекційними захворюваннями кількох осіб, поява відхилень у розвитку дітей, значне зниження тривалості життя, зниження захисних можливостей імунної системи.

Склади екологічних злочинів не охоплюються тільки розділом VIII Кримінального кодексу України – “Злочини проти довкілля”. У цьому розділі поміщені злочини, які позначаються умисною суспільною небезпекою і тяжкими наслідками. Екологічні правопорушення (порушення законодавства про охорону довкілля), наслідком яких є пошкодження або знищення природних ресурсів, якщо ці діяння не охоплюються складами злочинів, визначених у згаданому розділі VIII Кримінального кодексу України, тягнуть відповідальність за статтями 194, 196, 347, 352, 378.

Інші тяжкі наслідки злочинного порушення правил екологічної безпеки, окрім загибелі людей та екологічного забруднення значних територій, – це

масові захворювання людей, масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу, поширення епідемії, епізоотії (масового захворювання тварин) та інше.

Обов'язковим при кваліфікації злочинів проти довкілля є встановлення причинного зв'язку між діями винних осіб та злочинним результатом – загибеллю чи захворюванням людей, масовою загибеллю об'єктів тваринного і рослинного світу, забрудненням довкілля.

Порушення правил екологічної безпеки, які встановлені Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”, у зв'язку з недостатньою узгодженістю між цим Законом та Кримінальним кодексом України можна кваліфікувати наступним чином: порушення екологічних вимог щодо розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію і експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів (ст. 51 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища України) та порушення правил екологічної безпеки транспортних засобів (ст. 56) – за статтею 236 Кримінального кодексу України – “Порушення правил екологічної безпеки”; порушення правил охорони навколишнього природного середовища при застосуванні засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52 Закону) – за статтею 239 Кримінального кодексу України – “Забруднення або псування земель”, статтею 245 – “Знищення або пошкодження лісових масивів”, статтею 247 – “Порушення законодавства про захист рослин”; порушення вимог охорони навколишнього природного середовища від неконтрольованого та шкідливого біологічного впливу (ст. 53 Закону) – в залежності від об'єктивної сторони злочину та наслідків – за статтею 237 Кодексу – “Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення”, статтею 326 – “Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами”, статтею 439 – “Застосування зброї масового знищення”, статтею 441 – “Екоцид”; порушення правил охорони навколишнього природного середовища від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів і радіоактивного забруднення (ст. 54

Закону) – за статтею 265 Кодексу “Незаконне поводження з радіоактивними матеріалами” або статтею 326 – “Порушення правил поводження з мікробіологічними та іншими біологічними агентами чи токсинами” або статтею 439 – “Застосування зброї масового знищення” або статтею 441 “Екоцид”; порушення правил охорони навколишнього природного середовища від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами (ст. 55 Закону) – за статтями 194, 196, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 244, 245 Кодексу в залежності від об’єктивної сторони злочину та його наслідків; екологічної безпеки транспортних засобів (ст. 56 Закону) – відповідно за статтею 236 Кодексу – “Порушення правил екологічної безпеки”, статтею 276 – “Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту”, статтею 277 – “Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів”, статтею 291 – “Порушення чинних на транспорті правил”, статтею 292 – “Пошкодження об’єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів”; вимог екологічної безпеки при проведенні наукових досліджень, впровадження відкриттів, винаходів, застосуванні нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем (ст. 56 Закону), екологічних вимог при розміщенні і розвитку населених пунктів (ст.59 Закону) – в основному за статтею 236 Кодексу; вимог екологічної безпеки щодо військових оборонних об’єктів та військової діяльності (ст. 58 Закону) – за статтями 236, 411-416, 439-442 Кримінального кодексу України. При цьому, нерідко може мати місце сукупність злочинів, передбачена статтею 33 Кримінального кодексу України.

Притягнення до кримінальної відповідальності не звільняє винних осіб від відшкодування заподіяної шкоди. Поряд із запровадженням плати за забруднення довкілля в межах, встановлених дозволами, екологічними нормативами, відшкодування шкоди також є своєрідним засобом реалізації міжнародно-правового принципу – “забруднювач платить”, який закріплений у статті 66 Конституції України.

У випадках, коли встановлені екологічні правопорушення мають ознаки злочину, органи (посадові особи), що здійснюють контроль і нагляд у галузі охорони навколишнього природного середовища, мають направляти відповідні матеріали у правоохоронні органи для вирішення питання про притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

б. Цивільно-правова відповідальність за порушення законодавства про охорону довкілля обумовлена особливостями об'єкта правопорушення і має на меті відновлення довкілля або компенсацію заподіяної екологічними правопорушеннями шкоди. Цивільно-правова відповідальність за екологічні правопорушення передбачена Цивільним кодексом України, положення якого застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також іншими актами законодавства.

Запровадження інституту цивільно-правової відповідальності пов'язане з необхідністю компенсації порушником екологічного законодавства завданої потерпілим сторонам матеріальної і моральної шкоди поряд з іншими видами відповідальності за порушення екологічного законодавства – адміністративною, кримінальною та дисциплінарною.

Цивільно-правова відповідальність виражається найчастіше у двох формах: відшкодування збитків і стягнення неустойки. Відшкодування збитків у натурі в еколого-правовій практиці має обмежене застосування. Різновидом майнової відповідальності в галузі охорони довкілля є так звана таксова відповідальність за екологічні правопорушення. Зазначимо, що такси, встановлені за самовільне використання об'єктів рослинного або тваринного світу, є умовними, потребують перегляду з урахуванням сучасної екологічної ситуації і не покривають шкоди, завданої у зв'язку з порушеннями екологічного законодавства. Екологічні збитки відшкодовуються незалежно від застосування інших видів юридичної відповідальності.

Під екологічною шкодою розуміють будь-яке погіршення стану навколишнього середовища внаслідок порушення правових екологічних вимог.

Цивільно-правова відповідальність за порушення екологічного законодавства передбачає відшкодування матеріальної шкоди природному середовищу, здоров'ю і майну громадян, майну юридичних осіб, оскільки наслідком екологічного правопорушення може бути також заподіяння шкоди здоров'ю і майну громадян, юридичних осіб.

Відшкодування екологічної шкоди здійснюється у добровільному порядку або шляхом подання позовів з приводу порушення права на сприятливе навколишнє середовище відповідно до норм цивільного і цивільно-процесуального законодавства в судовому порядку.

Компенсація заподіяної екологічними правопорушеннями шкоди може бути здійснена в натурі – шляхом усунення порушником наслідків власних протиправних дій власним коштом, або ж в грошовому виразі – шляхом відшкодування заподіяних збитків, розрахованих за спеціальною методикою.

Розрахунок завданих екологічним правопорушенням збитків базується, як правило, на оцінці недержаних доходів, затрат на відновлення, покращання природного середовища. Екологічним законодавством передбачені способи обчислення шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями: нормативно-розрахунковий (за відповідними методиками розрахунку розміру шкоди), затратний (за фактичними затратами на відновлення порушеного стану довкілля і здоров'я людей), таксовий (за наперед встановленими таксами, як своєрідною розрахунковою одиницею, тарифом, що має умовний характер і містить в своєму розмірі наперед визначену оцінку збитків, витрат держави, що виникнуть у зв'язку зі знищенням окремих природних компонентів. Такси враховують у вартісному виразі всі негативні майнові наслідки, а також культурну, наукову, історичну цінність природних об'єктів, їх розповсюдженість в даному регіоні та інші ознаки. Вони становлять завчасно розраховану і зафіксовану оцінку заподіяної екологічної шкоди у вигляді кратності до розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян”),¹⁸

¹⁸ Кравченко С.Н. Материальная ответственность в системе охраны природы. – К., 1981. – С. 45.

Особливості застосування цивільної відповідальності за порушення екологічного законодавства визначені Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”,¹⁹ статтею 69 якого передбачається, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів. Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров’я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням. Особи, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов’язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

У випадку заподіяння екологічними правопорушеннями шкоди здоров’ю громадян її відшкодування здійснюється шляхом надання таким особам пільг і компенсацій, оформлення лікарняних, вжиття заходів соціально-економічного захисту. Законодавство також передбачає страхування ризику заподіяння шкоди здоров’ю чи майну громадян у результаті забруднення навколишнього природного середовища тощо.

7. Дисциплінарна відповідальність за екологічні правопорушення є окремим видом юридичної відповідальності. Дисциплінарні стягнення застосовуються до осіб за порушення їх обов’язків, визначених у законах, нормативних актах, посадових інструкціях, якщо їхні діяння не містять складу адміністративного проступку або злочину.

Відмінністю даного виду відповідальності є те, що її підстави, коло суб’єктів, види та перелік стягнень визначаються численними актами

¹⁹ Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41, ст.546.

законодавства, проте останнім, на відміну від кримінального чи адміністративного законодавства, не встановлюється конкретний перелік дисциплінарних проступків у галузі охорони навколишнього середовища, за які настає відповідальність. Крім того, особливістю дисциплінарної відповідальності за екологічні правопорушення є її застосування за одним лише фактом вчинення правопорушення незалежно від настання екологічних наслідків. Тобто, підставою для застосування дисциплінарного стягнення може виступати виключно факт вчинення дисциплінарного проступку у сфері відносин, врегульованих актами екологічного законодавства, тобто, у галузі використання природних ресурсів, галузі охорони навколишнього природного середовища або в галузі забезпечення екологічної безпеки.

Межі застосування дисциплінарної відповідальності за екологічні правопорушення обмежуються сферою взаємовідносин між роботодавцем і працівником (а щодо керівника підприємства – між таким керівником і представницьким органом працівників або ж вищестоящим, в порядку підпорядкованості, державним органом чи організацією) виключно в частині настання факту невиконання чи неналежного виконання останнім своїх трудових (посадових, службових) обов'язків, пов'язаних з використанням природних ресурсів, охороною навколишнього середовища, а також порушення вимог екологічного законодавства, дотримання якого є обов'язком такого працівника відповідно до положення, статуту, посадової інструкції, правил внутрішнього трудового розпорядку і так. інш.

Відповідним чином визначається коло суб'єктів дисциплінарної відповідальності та перелік об'єктів дисциплінарних проступків. Суб'єктами дисциплінарної відповідальності є посадові особи і працівники підприємства, організації, установи.

Об'єктом дисциплінарних проступків, як зазначають О.Л.Дубовик, Л.Кремер, Г.Любе-Вольфф, є "порядок діяльності, обов'язковий для дотримання вказаними у відповідному нормативному, правозастосовчому чи іншому правовому акті особами (керівниками чи працівниками), спеціальні і

загальні вимоги щодо безпеки діяльності, визначені законним шляхом плани, програми чи інші комплексні або окремі заходи, реалізація і контроль за якими включені в службові функції”.²⁰

Основними актами законодавства в Україні, якими регламентується дисциплінарна відповідальність за екологічні правопорушення, є Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” та Кодекс законів про працю України. За екологічні правопорушення можуть бути застосовані такі види дисциплінарних стягнень, як догана і звільнення. Крім того, можуть застосовуватися інші види стягнень, визначені дисциплінарними статутами, положеннями, статутами та іншими правовими актами, зокрема, зауваження або депреміювання.

8. Адміністративна відповідальність – один із найбільш поширених видів юридичної відповідальності за екологічні правопорушення та найбільш дієвих правових інструментів протидії адміністративним проступкам, який передбачає застосування уповноваженими органами відповідних санкцій за вчинення адміністративних проступків.

Під адміністративною відповідальністю за екологічні правопорушення розуміють різновид суспільних відносин, у яких застосовуються заходи адміністративного впливу (стягнення) за винні і протиправні діяння, що порушують встановлений порядок використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки та екологічні права громадян.²¹

З точки зору Ю.С. Шемшученка та М.М. Брінчука адміністративна відповідальність полягає в застосуванні компетентним органом держави заходів адміністративного впливу за здійснення екологічного адміністративного правопорушення.²²

²⁰ Дубовик О.Л., Кремер Л., Любе-Вольфф Г. Экологическое право. Учебник / Отв. ред. О.Л.Дубовик. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – С. 55-60.

²¹ Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. – К.: Вентурі, 1996. – С. 196.

²² Брінчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юристь, 2004. – С. 358.

Адміністративна відповідальність являє собою застосування уповноваженими органами і посадовими особами адміністративних стягнень до суб'єктів, винних у вчиненні адміністративного проступку в галузі природокористування і охорони навколишнього природного середовища. Ця відповідальність є оперативним засобом впливу на правопорушників, оскільки застосовується вона в адміністративному, інколи в судовому порядку і для її застосування не вимагається підрахунку збитків.

Відповідно до чинного законодавства, за вчинення екологічного правопорушення застосовується одне з таких стягнень: штраф, попередження, конфіскація предметів, які були знаряддям правопорушення, позбавлення права займатися діяльністю, пов'язаною з деякими видами експлуатації природних ресурсів і охорони природи²³.

Очевидно, що ми стоїмо перед фактом гострої необхідності кодифікації адміністративного законодавства в галузі охорони довкілля, оскільки інститут адміністративної відповідальності тут перестав бути важелем впливу в галузі охорони довкілля.

Основним критерієм об'єднання адміністративних правопорушень до групи екологічних є визначення об'єкту правопорушення, яке має як теоретичне, так і відповідне практичне значення. Без точного визначення об'єкту посягання неможлива правильна кваліфікація протиправного діяння, оскільки це не дозволяє розмежувати ті чи інші склади правопорушень.

Родовий об'єкт групи адміністративних правопорушень у досліджуваній сфері досить складний і неоднозначний. В ролі основного об'єкта для цих посягань служать насамперед відносини у галузі охорони довкілля, забезпечення раціонального використання природних ресурсів та екологічної, а також охорони життя і здоров'я людей. Вочевидь, законодавець об'єднав різновиди правопорушень у цій главі в цілому не стільки за характером суспільних відносин, на які вони посягають, скільки за галузевою ознакою.

²³ Шемшученко Ю.С. Административная ответственность в области охраны окружающей среды. – К.: “Знание”, 1987. – 48 с.

Видовим об'єктом адміністративних правопорушень в галузі повітряного транспорту виступають суспільні відносини, що складаються в процесі встановленого порядку управління в галузі охорони довкілля, забезпечення раціонального природокористування та екологічної безпеки, дотримання в цій галузі різноманітних правил і нормативів.

Поряд з родовим і видовим об'єктами окремих адміністративних правопорушень виділяють також і безпосередній об'єкт правопорушення, яким виступають відносини, пов'язані з окремим конкретним посяганням, що містяться в адміністративному проступку.

З об'єктивної сторони адміністративні правопорушення в галузі повітряного транспорту характеризуються здебільшого активними протиправними діями, що виражаються в порушенні встановлених норм і правил у галузі охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки і раціонального природокористування.

Час, місце та спосіб вчинення правопорушення, настання шкідливих наслідків, як додаткові ознаки об'єктивної сторони, мають суттєве значення лише в залежності від характеру і виду конкретного посягання.

Суб'єктами адміністративних правопорушень в галузі охорони довкілля, забезпечення раціонального природокористування та екологічної безпеки, дотримання в цій галузі різноманітних правил і нормативів в основному є фізичні осудні (деліктоздатні) особи, що досягли 16-річного віку. В той же час, серед загального кола таких суб'єктів виділяється і категорія спеціальних суб'єктів. До цієї категорії слід віднести посадових осіб – працівників державних органів і органів місцевого самоврядування, керівників підприємств та інших юридичних осіб і їх структурних підрозділів.

За суб'єктивною стороною адміністративні правопорушення у охорони довкілля, забезпечення раціонального природокористування та екологічної безпеки характеризуються змішаними формами вини. Основна частина адміністративних правопорушень у галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального природо користування і забезпечення екологічної

безпеки можуть вчинятися зумисне, але деякі можуть бути скоєні і через необережність. В диспозиціях відповідних статей форми вини не вказуються. Аналізуючи міри адміністративної відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень у галузі охорони довкілля, забезпечення раціонального природокористування та екологічної безпеки потрібно сказати, що в даний час назріла необхідність посилити їх репресивний характер, зокрема збільшити в декілька разів розміри штрафу.

9. В основі юридичної відповідальності за екологічні правопорушення лежить норма права, яка є найменшою структурною складовою у системі права як конкретне правило поведінки, установлене або санкціоноване і забезпечуване державою. Норму права можна порівнювати з молекулою речовини. Молекула – це найменша складова речовини, яка зберігає властивості цієї речовини. Молекула води є водою, а два атоми водню або атом кисню мають інші у порівнянні з водою властивості. Норма права – це найменша частинка права, яка зберігає властивості і особливості права. Оскільки серцевиною правової норми є диспозиція, а не санкція, проф. П. Недбайло запропонував говорити про відповідальність за виконання розпорядження норми, про відповідальність за вчинення позитивних дій²⁴. Така позитивна відповідальність має полягати у досягненні позитивних цілей з метою збереження довкілля для нинішніх і майбутніх поколінь людей. У цьому контексті можемо говорити про значні переваги використання «позитивної» відповідальності за екологічні правопорушення як форми забезпечення реалізації екологічних цілей суспільства та екологічної функції держави.

10. Міжнародно-правова відповідальність у системі охорони довкілля. Міжнародна юридична відповідальність у сфері охорони навколишнього середовища в науковій літературі розглядається як частина системи відповідальності за міжнародним публічним правом і визначається як

²⁴Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. – Правоведение, 1971, №3, с.51.

“покладання на суб’єкта міжнародного права, який порушив міжнародні екологічні вимоги, певних стягнень і обмежень, а також зобов’язань щодо компенсації завданої екологічної шкоди”.²⁵ Міжнародна юридична відповідальність, таким чином, виникає у випадку здійснення суб’єктом міжнародного права екологічного правопорушення.

Міжнародним екологічним правопорушенням вважаються дії суб’єкта, які супроводжуються порушенням норм міжнародного права і своїх міжнародних зобов’язань, наслідком яких є нанесення матеріальної і нематеріальної шкоди іншому суб’єкту чи групі суб’єктів чи усій міжнародній спільноті в цілому. Крім того, міжнародним екологічним правопорушенням вважаються дії суб’єкта, які проявляються у завданні матеріальної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, використання якого не заборонено міжнародним правом.²⁶

Міжнародні екологічні правопорушення поділяються на ординарні правопорушення і міжнародні злочини. Суть міжнародної відповідальності за екологічне правопорушення, як зазначає М.М.Бринчук, полягає у виникненні у суб’єкта міжнародного права навколишнього середовища, який порушив передбачені вимоги, несприятливих наслідків.

За наслідками економічного правопорушення можуть застосовуватися два види відповідальності:

матеріальна – у формі грошової компенсації завданої шкоди чи відновлення порушеного стану навколишнього середовища;

нематеріальна – у формі сатисфакції, економічних чи інших санкцій, включаючи застосування військової сили.

За іншою класифікацією²⁷ міжнародна еколого-правова відповідальність поділяється на політичну, яка здійснюється у формі санкцій і ресторацій, і

²⁵ Разумова Е.Р. Экология. Учебный курс (учебно-методический комплекс). - Московский институт экономики, менеджмента и права. – режим доступа до інформації: <http://e-college.ru>

²⁶ Разумова Е.Р. Экология. Учебный курс (учебно-методический комплекс). - Московский институт экономики, менеджмента и права. – режим доступа до інформації: <http://e-college.ru>

²⁶ Бринчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юристь, 2004. – С. 630.

²⁷ Разумова Е.Р. Экология. Учебный курс (учебно-методический комплекс). - Московский институт экономики, менеджмента и права. – режим доступа до інформації: <http://e-college.ru>

матеріальну, що здійснюється у формі репарацій і реституцій. Санкції представляють собою примусовий захід військового чи невійськового характеру, який застосовується по відношенню до агресора у випадках загрози миру чи міжнародній безпеці. Ресторація представляється як зобов'язання держави порушника відновити попередній стан навколишнього середовища. Репарацією вважається відшкодування завданої матеріальної шкоди у грошовій формі, цінними паперами чи послугами. Під реституцією слід розуміти повернення, відновлення чи заміну в натуральному вигляді неправомірно вилучених, пошкоджених або знищених матеріальних цінностей.

Основним видом відповідальності при здійсненні міжнародного екологічного правопорушення є відшкодування (компенсація) майнової шкоди.

Такі види відповідальності як дисциплінарна, адміністративна, кримінальна в міжнародному екологічному праві не застосовуються.

Порядок врегулювання міжнародних екологічних спорів, як правило, визначається відповідними конвенціями, договорами чи угодами. Самі ж спори вирішуються шляхом переговорів чи у судовому порядку. Останній спосіб реалізується через звернення сторін до Міжнародного суду ООН, у складі якого функціонує створена в 1993 р. Екологічна палата, чи Міжнародного екологічного суду (Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення, створений у 1994 р.).

У більшості міжнародних правових актів відсутні норми, що визначають конкретні міри відповідальності за екологічні правопорушення. Водночас існує ціла низка документів, присвячених виключно врегулюванню міжнародної відповідальності за цілком конкретні екологічні правопорушення. Такими, зокрема, є Брюссельська конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою (1969 р.), Женевська конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, завдану при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним і внутрішнім водним транспортом (1989 р.), Конвенція про заборону військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.), цикл конвенцій про відповідальність

за ядерну шкоду – зокрема, Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 року, Паризька конвенція про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядерної енергії (1960 р.), Віденська конвенція про додаткове відшкодування за ядерну шкоду (1997 р.) тощо.

Для прикладу одним з міжнародних актів законодавства у сфері охорони навколишнього середовища, яким врегульовуються питання міжнародної екологічної відповідальності, можна відзначити Віденську конвенцію про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 року.²⁸ Цим міжнародним актом, зокрема, визначаються повноваження держав щодо виключення ядерних установок (які використовуються виключно в мирних цілях) чи будь-яких невеликих обсягів ядерного матеріалу, якщо такі несуть певний ризик завдання шкоди людині та довкіллю, зі сфери застосування, порядок несення відповідальності оператором (операторами, якщо таких більше одного) ядерної установки за завдану ядерну шкоду у різних випадках настання ядерного інциденту, порядок визнання суб'єкта оператором ядерної установки, обсяг та межі відповідальності оператора (операторів) ядерної установки, повноваження оператора (операторів) ядерної установки, компетенція держави щодо обмеження відповідальності оператора ядерної установки, порядок визначення та виплати матеріальної шкоди, порядок судового вирішення екологічних спорів, вимоги щодо зобов'язання оператора ядерної установки в частині страхування та іншого фінансового забезпечення для покриття його відповідальності за ядерну шкоду, умови застосування оператором права регресу тощо.

У цій же галузі суспільних відносин слід відзначити і Паризьку Конвенцію про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядерної енергії.²⁹ Документом, зокрема, визначаються види та обсяг відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, параметри взаємодії оператора і фізичних

²⁸ Венская конвенция о гражданской ответственности за ядерный ущерб 1997 года. – Офіційний вісник України від 10.06.2005 - 2005 р., №21, стор. 251, стаття 1180, код акту 32509/2005

²⁹ Конвенция об ответственности перед третьей стороной в области ядерной энергии / Париж, 29 июля 1960 года. – режим доступу до інформації: www.rada.gov.ua

осіб, розмір максимальної межі відповідальності за шкоду, завдану ядерним інцидентом, умови припинення права на відшкодування шкоди тощо.

В розвиток Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду і Паризької конвенції про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядерної енергії у тому ж 1997 р. у Відні була прийнята Конвенція про додаткове відшкодування за ядерну шкоду³⁰. Ціль її прийняття полягає у доповненні системи відшкодування, передбачену національним законодавством. Документом визначаються вимоги та порядок створення грошових фондів для відшкодування ядерної шкоди, порядок відшкодування та його розподілу, вимоги та порядок розрахунку внесків у фонди відшкодування, види ядерної шкоди, щодо яких застосовується відшкодування за рахунок створених фондів, організації додаткового фінансування, порядок сповіщення про ядерну шкоду, звернення про збір коштів, перелік ядерних установок, порядок застосування права регресу, виплат і судових розглядів, розподілу коштів фондів, параметри юрисдикції стосовно позовів про відшкодування ядерної шкоди внаслідок ядерного інциденту, порядок врегулювання спорів.

Зрештою, сучасна екологічна ситуація виявилася найбільш сприятливою для концентрації уваги світового співтовариства на проблемах охорони довкілля в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь.

В результаті утвердилась тенденція швидкого розвитку як міжнародного екологічного права, так і національного екологічного законодавства, яка супроводжується небаченим досі явищем – взаємним «перетіканням» прогресивних екологічних ідей між національним та міжнародним екологічним правом.

Найвищим досягненням тут слід вважати конституційне закріплення в ряді країн природного права людини на життя та на сприятливе для життя довкілля, інші екологічні права, які впливають з нього (Конституція Республіки Татарія, ст. 35 Хартії основних прав та свобод Чеської Республіки, конституції Естонії,

³⁰ Конвенция о дополнительном возмещении за ядерный ущерб (Вена, 12 сентября 1997 года). – режим доступу до інформації: www.rada.gov.ua

Македонії, Молдови, Словенії, Російської Федерації), право людини на чисте довкілля як правова підстава юридичного закріплення екологічної функції держави, збереження довкілля для нинішнього і прийдешніх поколінь як спільний обов'язок держави, громадянського суспільства і людини.

Праву на екологічно чисте довкілля відповідає конституційне закріплення відповідних обов'язків громадян. Конституція Естонії від 28 червня 1992 р. передбачає обов'язок громадян компенсувати шкоду, завдану навколишньому середовищу, і встановлює обов'язок кожного дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища (ст. 53). Винісши у преамбулу Конституції наміри спільно захищати і розвивати успадковане природне багатство громадян Чеської Республіки, в Богемії, Моравії та Сілезії, які не є суб'єктами унітарної держави, а етнічними територіями, автори Конституції таким чином розділили обов'язок здійснення екологічної функції між державою і громадянським суспільством. Подібні положення закріплені прямо або опосередковано конституціями Австрії, Македонії, Молдови, Португалії, Словенії, Угорщини, України.

Такий підхід конституційного та міжнародно-правового закріплення спільної відповідальності держави, громадянського суспільства та людини за стан довкілля та його збереження в інтересах теперішнього і прийдешніх поколінь можна визначити як міжнародно-правовий екологічний імператив, що сприйнятий майже у всіх державах світу.

Міжнародно-правовий екологічний імператив (моральний імператив добра) як ідеал, до якого ми хотіли би всі разом прагнути для того, щоб зберегти Землю для наших дітей і онуків, очевидно, мав би бути передбачений в Екологічній Конституції Землі, чому має передувати гармонізація конституційного закріплення права людини на життя у сприятливому довкіллі та інших екологічних прав як умови та обов'язку держави здійснювати екологічну функцію відповідно до вимог міжнародного і національного екологічного права шляхом реалізації економіко-правового механізму охорони довкілля, удосконалення адміністративно-правового забезпечення охорони

навколишнього природного середовища та ефективного застосування інститут юридичної відповідальності у системі охорони довкілля.